

ТҮРМАҒАМБЕТ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МІНАЖАТ ЖАНРЫ

Қазақ әдебиеттану ғылымында мінажат жанры туралы алғаш пікір білдірген А. Байтұрсынов: «Діндар дәуір мұнды, зарлы сөздеріне мінежат деп ат қойған. Әуелінде мінажат деп ғұламалардың құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған. Бара-бара зарлық, мұнлық мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінажат деп аталағын болған», – дей келе, нағыз мінажатқа төмендегідей мысал келтіреді:

Он сегіз мың галамның.
Падишасы едің, құдайым!
Құдая саган жырлаймын.
Кешіргейсің, күнайым!
Өзіндің нашар пенденмін,

Әр жапана көнгенмін.
Ғашірбектей тағама
Медет берер күн бүгін [1, 150-151].

Автор бұл өлең шумағына «Ғашірбек соғысып жүргенде, байлауда түрған Жұсіпбек құдайға, тауларға мінажат қып айтқан сөзі» деген түсіндірме береді. Ал «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Мінажат – құдайға сыйынушылық, құлышылық етушілік», – деген анықтама берсе [2, 474], әзіrbайжан ғалымы Әзиз Миреһмәдов: «Мінажатта діндар адамдардың Аллаға деген ойсанасы мен түйсігіндегі ризалығы сипатталады. Онда Алла тағаланың құдіреті, ұлылығы жырға қосылады» – деп, мінажат жанрының табиғатын

нақтылай түседі [3, 145]. Осы тұрғыдан мінажат өлеңнің жанрлық-мазмұндық табиғатын анықтар болсақ, А. Байтұрынов келтіріп отырған өлең шумағында мінажаттың элементтері бар. Бірақ бұны Алла тағаланың алдында жан, рух тазалығын сұраған мұсылман мұміндеріне тән мінажатқа жатқыза алмаймыз. Өлеңде басына іс түскен туысқанына жәрдем сұраған пендешілік тілек басым. Ендеше бұл өлеңді А. Байтұрыновтың жоғарыдағы пікіріне сүйене отырып, мұн, зар өлеңі деп атауымызға болар еді. Біздің пайымдауымызша, мінажат Алла тағалаға деген таза сүйіспеншіліктен туған жыр. Онда мұсылмандық-сопылық дүниетаным басым жатады. Яғни, мұсылман мұміндерінің Алла тағаладан бір ғана күтетіні ар, жан тазалығы, о дүние есігін таза ашу т.б.

Түркі текстес халықтар поэзиясында К. А. Яссайи мінажаттарын осы жанрдың көшбасшысы деп бағалауымызға болады. Сопы-ақын өз хикметтерінде Алла тағалаға, оның пайғамбарларына деген сүйіспеншілік төгіп тұрады:

Жаппар ием, женілдеткіл таразыны,
Шапағатшы дос Мұхаммед бізге тілер.
Құлдарына рахым еткіл, іә, Алла
Саясатты ұлы күнде не қылғаймын? [4, 200]

немесе:

Ол «Аласт бирраббикум» деді куда,
«Қалу бала» деп аруактар үн қатты.
Жылап келдік есігіңе, Жаратқан Алла,
Рақым етсен, жұз мың есе қуаныш болар [4, 254].

Іә, илани, ынсан бергіл, жаным құрбан,
Жаннан безіп отқа түсті пәруаналар.
Көніліме токтау салып, мал-мұлкімді шашайын,
Мал-мұлкін сарп етер диуаналар [4, 248].

Яссайи Алла тағаладан ешқандай бақ пен байлық сұрамайды немесе басқа да пендеуи тілек тілемейді. Таза сопылық дүниетанымнан туған шынайы жалбарыну. Ол үшін ең қымбат нәрсе – екінші дүние бакыты, одан калса Ҳақидарын көрү. Алла тағаладан жалбарына сұрайтыны да сол. Осы ретте әдебиеттанушы-ғалым Р. Бердібайдын: «Сопылық поэзияның түпкі мақсаты – адамдарды бір жаратқан Аллаға, оның елшісі Мұхаммед пайғамбардың көрсеткен жолына шексіз берілгендей тұрғында тәрбиелеу болса, осы ұлы міндетті түркі ақындарының ішінде бірінші рет Ахмет Яссайи атқарғаны оның асқан ерлігі. Аллаға, пайғамбарға деген пәк, таза көніл күйі ғана адамдар пейілін тазартудың, олардың ісі мен сөзі бірдей шығуының кепілі болмақ», – деген пікірі Яссайи мәнажаттарына берілген құнды баға деп ойлаймыз [5, 14].

Сыр сүлейі Тұрмағамбет діні сауатты, түркі халықтары ақындары мен шығыс шайырлары жырларынан нәр алған ақын. Оның шығармаларынан ақынның исламияттық дүниетанымы анық танылады. Соның бір ғана көрінісі мінажат өлеңдері.

Ей, Алла, ғафу айлат тауғиқ-төуба,
Пенденді бұлғы шөгетін шығар тауга.
Кеуліңнен кетірем деп иман нұрын,
Қылыш жүр Ханнас малғұн қатаң қауға...
...Күшепіп құннен-құнгे кер бұқадай,
Әл бермей альп барад омырауга.
Құтқар, – деп осылардың пітнесінен,
Мен келдім қылыш Саган басым сауға [6, 91].

Мұсылмандық дүниетанымда адамды азғыруышы – шайтан, Ібіліс. «Шайтан» Құран Қеримде 89 жерде кездеседі. Ҳақтан ұзактасқан, әмірге қарсы келген, азғыруши, Ібіліс, ғазезіл деген мағына береді. «Ханнас малғұн» шайтанның бір есімі. Құранның Ниса сүресінің 176-аятында: «Әй, мұміндер. Әділдікте мықты тұрып, егер өздерінің, әке шешелерінің және жақындарының зиянына болса да, Алла үшін айғақ болындар, бай немесе кедей болса да. Өйткені Алла екеуіне де тым жақын (Олардың халін біледі). Ендеше әділдік істеуде нәпсіге ермендер. Егер тілдерінді бұрып, шындықты бұрмаласандар, шексіз Алла не істегендерінді толық білуші... Әй, мұміндер, Аллаға, Пайғамбара және оған түскен Құранға, сондай-ақ, одан бұрынғы түсірген кітаптарына иман келтіріндер. Ал кім Аллаға, перштегеріне, кітаптарына, елшілеріне және ахирет күніне қарсы шықса, сонда тым ұзак адасты...» [8, 100], – дейді.

Көріп отырғанымыздай, Тұрмағамбет дүниетанымының бастау-бұлағы – Құран Каримде жатыр. Адамның ойын бұзып, нәпсіге ерік беруге итермелейтін – шайтан. Ақынның Алладан тілейтіні бүкіл мұсылман қауымының шайтан уәсуесіна еріп кетпеуі, адаспауы. «Үәсуә» шайтанның көнілге құдік салуы, іштей азғыруши, делсалдық деген мағынада қолданылады. Мұнда ешқандай пендешілік тілек жок. Ішкі жан дүние тазалығын сұрау, Алла алдында ақ болу мәселеісі ғана. Осы ой өрісі Тұрмағамбеттің «Онғарса талабымды Тәңірім менің» атты мінажат өлеңінде нақтылана, ажарлана түседі:

Айыбын ғафу айлат құлдарының,
Кеүілге кіргіз тәүбе, келмей өлім.
Жәнната миудан жай нәсіп қыл,
Сарқылған сағатында әмір гүлім.
Сонына Сәруардың жібер ертіп,

Жұмыла жан болған күні екі бөлім.
Берер деп, иа Алла бұл мұддағамды,
Жаюлы жанабына күн-түн қолым [6, 135].

Өмір мұраты – тауфих, тәуба арқылы нәпсіні тізгіндеу деп ұғынған ақынның Алладан сұрайтыны да «кеүіл» тазалығы. Ақын осы арқылы нәпсікүмарлықпен қурескісі келеді. Ол үшін Алла тағаладан медет, тағат сұрайды. Нәпсікүмарлыққа қанағат пен имандылықты қарсы қою арқылы осы мұратына жетуді аңсайды.

Бақ қондыр басыма, Алла ұшпайтүғын,
Етіме асыл кидір ыспайтүғын.
Кен қылып кеүілімді іліміне,
Сабыр бер, сірө, ішім пыспайтүғын.
Тілімді тіріліктे тіпті ұшты қыл,
Сұлулат сөз сабағын ұштайтүғын.
Ханнастың қармағына іліндірмей,
Тауғиқ бер тұра жолды нұскайтүғын [6, 135].

Мінажат өлеңнің өн бойындағы ақындық мұратты жеткізуши – сабыр, тауфик, ханнас. Ақынның шеберлігі мен исламдық сауатының молдығы осы үш сөзді философиялық категория деңгейіне көтере білуінде. Қөнілді кір шалмай, жан тазалығы мен ар тазалығын сактау үшін сабыр мен шүкіршілік, өзөзіл жетегінде кетпеу – ең басты шарт. Ақынның Алладан жалына, жалбарына сұрайтыны да осы.

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басы Ресей империясының қазақ даласын толықтай отарлау саясатының барынша асқынған кезі. Отаршыл Ресей тек қазақ жерін ғана отарлауды мақсат еткен жок. Отарланған халықтың рухын сындырып, мәңгүрттендіру мақсатын алға койды. Өйткені рухани санасы мәңгүрттенген халық үшін ел, отан, жер мәселесінің қажеті жоқ болатындығын олар білді. Сондықтан осы мақсатқа қол жеткізу үшін жұмыс жүргізді. Соның бірі және негізгі қазақ халқын ұлтсыздандыру мен дінсіздендіру мәселесі болатын. Патшалық Ресейдің осындай жұмысқы, һөм іргелі саясаты сол кезеңдердегі көзі ашық, көкірегі ояу қазак азаматтарын ойлантпай қоймады. Соның бірі Тұрмағамбет болатын. Өз халқының дінсіздікке бет бұруының болашақ үшін қасірет екендігін сезген ақын күніренді, күресті, халық көзі мен көкірегін ашуды мақсат тұтты. Тұрмағамбеттің осындай азаматтық ұстанымы оның мінажат өлеңдерінен де көрінеді:

Абат ет Алла менің ду сарамды,
Жұзімді жарқыратып, жу қарамды.
Әртүрлі бұзықтықка бұрмалайтын,

Кеулімнен Ханнас атты қу арамды.
Қолында қатын менен балалардын,
Қағазы Құранының үқаланды.
Ашпасаң әһлі исламның өзің көзін,
Бәрі де болып қалды су қараңы [6,137].

Ақынды енді жан, ар тазалығымен бірге өз халқының тағдыры, оның болашағы ойландырады. Рухтың азы, сананың салғырт тартуы – барлығы дінсіздіктен деп түсінген ақын, Алладан өз халқына сабыр, парасат, шүкіршілік, қанағат беруін жалбарына сұрайды. Бұл жалқыдан жалпыға ауысқан ақынның азаматтық келбеті.

Кейір әдебиет зерттеушілерінің «XIX–XX ғ. ақын-жыраулар поэзиясының сопылық поэзияға ешқандай қатысы жок. Олардың көвшілігі дидактикалық өлеңдер» деген пікірлері сарабдал ақылдының қайта бір салуды қажет етеді. Сопылық поэзия өкілдері Алла тағалаға деген сезімдерін жұмбактай жеткізді. Өз ойларын жеткізуде жан, жар мен ғашық, бұлбұл мен райхан гүлі, шам мен көбелек, махабbat пен шарап сынды сырлы ұғымдарды қолданды. Бұған қарап сопылық поэзияның тек қана сырлы ұғымдарға толы жұмбак дүние деп түсіну – бір кездері олар жөніндегі «шарапшыл ақын», «махабbatшыл ақын» деп байыбына бармай айтылған пікірлермен парапар. Өйткені сопылық дүниетанымның негізгі ұстанған бағыты Алла тағалаға деген адалдық пен тазалық, шындық (хақиқат) пен әділдік, ұстамдылық пен шүкіршілік, нәпсімен күрес. Е. Э. Бертельс «Сопылық әдебиетті үйренбей тұрып, Ортағасырлық мұсылман Шығысының мәдени тұрмысын дұрыс түсіну мүмкін емес. Оның клас-сиктері Шығыс халықтары әдебиетіне дәл XX ғ. басына дейін әсер етіп келді. Бұл жағдай сопылық әдебиетке үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді, қала берсе мұсылман Шығысының авторларының бірен-сараңы болмаса, қалғандарының бәрі сопылықпен байланысты, демек, сопылық әдебиетті білмей тұрып оларды түсіну мүмкін емес», – деген болатын [8, 54]. Ал Қ. Жәрімбетов: «Сопылық тәлім ислам дінінің ішіндегі үлкен бір ағым болып есептеледі. Оның ортаға қойған басты мәселесі – адам және оның Аллаға бойсұнуы. Сопылық жолға тұскендердің бас мақсаты рухани және жисмани тазалану, пәк болу арқылы, рух пен денені бір-біріне сәйкестендіру арқылы адал адам дәрежесіне көтерілу және ен соңында егер нәсіп етсе, Алланың (хақтың) дидарын көру бақытына ие болмақ», – дейді [9, 67]. Зерттеушілер пікірі сопылық поэзия мен мұсыл-

манышылық-ағартушылық поэзия арасындағы тұтастықты, сонымен бірге әрқайсысының өз ерекшелігін анықтап бергендей. Ал А. Ахметбекова: «...мұсылман үағызыдаған ракымшылық, әділдік, мейірімділік сияқты гуманистік идеялар да сопының ішкі жан дүниесін, адами келбетін белгілейді. Мұсылман өмір сүруде Құран мен шариғат, сұннеттерді басшылыққа алса, сопы да қасиетті Құран мен шариғатты өз сенімінің негізі деп тұжырымдайды. Бірақ мұсылман өлімнен кейін ұжмаққа кіруге үміттеніп, өмір атты сынақтан мұдірмей өтуді мақсат тұтса, сопы ұжмактан да зоры – Хақ дидарын көруді армандап, «өлмес бұрын өлу» тілегімен бұл дүниені талақ етеді. Мұсылман тән мен рухты біріктірген жаны үшін рух пен тән қасиеттерін бірдей орындаі отырып, тепе-тендікті сақтау арқылы өмір сүрсе, сопы тәнді рух қapasы деп біліп, тәннің нәпсі тілектерінен бас тартып, жанды рухтандырып, өзіне тек рух тұрғысында жасауды талап етеді», – [10, 109] деп, осы ой ағысын нақтылай туседі. Ендеше Сыр бойы ақындары, оның ішінде, Тұрмағамбет сопылық поэзия өкілдерін оқып қана қоймай, олардан қажет жерінде үйреніп те отырды.

Сыр сүлейлері Балқы Базар, Онғар жырау, Тұрмағамбет, Қанлы Жүсіппер сопылықтың бүкіл танымын қабылдай алған жок. Олардың өз ұстанымына арқау еткені – шүкіршілік, қанағат, тәубашылдық сияқты ұфым-тұсініктер болатын.

Сопылық дүниетанымның теориялық негіздеріне жататын шариғат, тарихат, мағрифат, хақиқат сынды ұфымдарды өз шығармаларында Сыр ақындары да пайдаланды. А. Яссави мінажаттары мен Тұрмағамбет мінажаттарының арасындағы айырмашылықты дәп біз осыдан іздеуіміз қажет сынды. Екі ақын шығармаларындағы ой үндестігі бір арнаға құйылғандай болып көрінгенімен, «хақ дидарын» көруде ақындық-мұсылмандық ұстаным екіге бөлінеді. Сондай-ақ мұсылмандық дүниетанымда сопылардай бүкіл өмір қажеттіліктерінен бас тарту идеясы жоқ, сабыр, қанағат, шүкіршілік мәселесі алдынғы орынға шыққан.

ӘДЕБІЕТ

1. *Байтұрсынов А.* Әдебиет таныткыш. Алматы: Атамура, 2003.
2. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы: Дайк пресс, 1999.
3. *Мирәймәдов А.* Әдебиеттанудың энциклопедиялық түсіндірme сөздігі. Баку: Әзіrbайжан энциклопедиясы НПБ, 1998.
4. *Иласауи А.* Хикмет. Алматы: Жалын, 2002.
5. *Бердібай Р.* Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт, 2005. 4-т.
6. *Ізтілеуұлы Т.* Шығармалары. Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007.
7. Құран Кәрим (қазақша мағына және түсінігі). Аударған Алтай Халифа. Сауд Арабиясы, 1991.
8. *Бертельс Е.Э.* Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1985.
9. *Жерімбетов Қ.* Ғашық Зиуар. Нөкіс: Білім, 1998.
10. *М. Х. Дулатидың IV Халықаралық оқуларының материалдары.* Тараз, 2001.